

УДК 338.432:330.341.1
© 2011

Д.Ф. Крисанов,

*доктор
економічних наук*

Л.О. Удова,

*кандидат
економічних наук*

*ДУ «Інститут економіки
та прогнозування НАН
України»*

О.М. Варченко,

*доктор
економічних наук*

*Білоцерківський
національний аграрний
університет*

ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ РОЗРОБОК У ГОСПОДАРСТВАХ НАСЕЛЕННЯ

Узагальнено світовий досвід впровадження інноваційних розробок у дрібнотоварних агрогосподарствах і розкрито причини, що гальмують реалізацію більшості інноваційних продуктів в особистих селянських господарствах. Обґрунтовано пропозиції щодо адаптації зарубіжного досвіду впровадження інновацій у сільському господарстві до специфіки господарювання в аграрному секторі економіки України.

Підвищений інтерес до індивідуального сектору аграрного виробництва нині викликаний необхідністю оцінювання нових тенденцій розвитку особистих селянських господарств (ОСГ), трансформацією їх функцій під впливом впровадження інновацій в АПК. Аналіз виробничої діяльності свідчить про досить високу стійкість ОСГ до економічних перетворень. За цих умов місце і роль господарств населення істотно змінюється. Функціонуванню господарств населення в Україні присвячені роботи М.Ю. Куліша, П.М. Макаренка, С.І. Мельника, Т.І. Олійник, О.М. Онищенко, О.М. Шпичака, В.В. Юришина [1—7] та ін. Залучення інноваційних складових розвитку дасть змогу вивести господарства населення на рівень світових вимог, забезпечити конкурентоспроможність їхньої продукції.

Мета статті — аналіз та узагальнення інноваційних шляхів підвищення продуктивності господарств населення на основі адаптації світового досвіду впровадження інноваційних розробок у агровиробництво.

Результати досліджень. До інновацій відносять впровадження нового методу (способу) виробництва, виготовлення продукції з новими властивостями, освоєння нових ринків збуту, використання нової сировини та проведення відповідної реорганізації виробництва [8]. У промисловості є 4 типи інновацій: *продуктові* (впровадження нового товару або послуги); *процесові* (впровадження нового або значно поліпшеного способу виробництва або доставки продукту); *маркетингові* (впровадження нового методу продажу) та *організаційні* (впровадження нового організаційного методу в діяльності підприємства, в організації робочих місць або

зовнішніх зв'язків) [9]. За 2006—2008 рр. у звітність з інноваційної діяльності промислових підприємств включено інноваційні процеси — це впровадження нового або значно вдосконаленого виробничого процесу, методу розповсюдження або діяльності з підтримки товарів і послуг, зокрема: нові або вдосконалені методи обробки або виробництва продукції; нові чи вдосконалені методи логістики, доставки або розповсюдження продукції; нову або вдосконалену діяльність з підтримки процесів підприємств, таких як системи матеріально-технічного обслуговування або операції щодо закупівель, обліку та розрахунків [10].

Наші методичні підходи ґрунтуються на офіційній статистиці, адаптованій до сільського господарства, зокрема, ОСГ. З цією метою їх доцільно порівняти до мікропідприємств, що спеціалізуються на виробництві агросировини, її переробки та випуску готової харчової продукції.

Частка ОСГ у загальному обсязі агропродукції в 1990 р. становила 30,5%, у 1999—2003 рр. — 60—70, на початок 2010 р. — 55%. Тобто, протягом 90-х років виробництво агропродукції поступово сконцентрувалось у дрібних сільгоспвиробників. Після 2000 р. відбувається поступове нарощування виробництва агропродукції у великих і середніх підприємствах та фермерських господарствах, хоча основними виробниками тваринницької продукції все ж залишаються господарства населення, які дві третини загальних обсягів виробництва продукції рослинництва і три чверті — тваринницької. В усіх категоріях господарств обсяги виробництва продукції рослинництва у 2009 р. вже наблизилися до рівня 1990 р. (92,5%), а по тва-

**Структура виробництва основних сільськогосподарських культур за категоріями господарств,
% до загального обсягу**

Показник	Рік				
	1990	2000	2005	2008	2009
<i>Сільськогосподарські підприємства</i>					
Зернові та зернобобові культури	97,2	81,6	75,7	79,0	77,9
Цукрові буряки (фабричні)	99,99	87,8	78,5	87,8	90,9
Соняшник	97,6	87,5	78,8	81,0	81,4
Картопля	28,6	1,4	1,2	2,2	2,6
Овочі	73,1	16,9	10,7	13,9	13,4
Плоди та ягоди	46,4	18,2	11,8	15,4	13,3
<i>Господарства населення</i>					
Зернові та зернобобові культури	2,8	18,4	24,3	21,0	22,1
Цукрові буряки (фабричні)	0,01	12,2	21,5	12,2	9,1
Соняшник	2,4	12,5	21,2	19,0	18,6
Картопля	71,4	98,6	98,8	97,8	97,4
Овочі	26,9	83,1	89,3	86,1	86,6
Плоди та ягоди	53,6	81,8	88,2	84,6	86,7

Джерело: Сільське господарство України за 2009 р.: Стат. збірн. — К.: Держкомстат України, 2010. — С. 75.

ринництву цей показник вдвічі нижчий — 51,1%, зокрема, у великих і середніх підприємствах та фермерських господарствах — рослинницької продукції вироблено лише третину від обсягу 1990 р., а тваринницької — дві третини. Отже, в кризовій ситуації господарства населення виявляються більш стійкішими тому, що потрапляють в умови самовиживання. У 2009 р. частка господарств населення у структурі валового виробництва агропродукції становила 55%, у т.ч. продукція рослинництва — 53,7, тваринництва — 57,4%. Саме у рослинницькій і тваринницькій галузях створюється товарна продукція, яка в подальшому виходить на ринок для реалізації (таблиця).

Аналіз виробництва культур за категоріями господарств показав, що аграрні підприємства вирощують в основному зернові і зернобобові культури, цукрові буряки і соняшник, а господарства населення, зазвичай, трудомісткі культури — картоплю, овочі. До групи сільськогосподарських підприємств віднесено також фермерські господарства. Вироблена ними валова продукція в загальному її обсязі становила 4,3%.

Відчутний перекис виробництва валової продукції сільського господарства в секторі господарств населення не може пояснюватися лише переважаючою (майже на два порядки) кількістю фізичних суб'єктів господарювання. Адже за площею використовуваних земельних угідь, а також забезпеченістю фінансовими ресурса-

ми й технічними засобами, господарськими приміщеннями і спорудами та іншими матеріальними ресурсами сектор господарств населення помітно відстає від сектору агропідприємств.

Зокрема, станом на 01.01.2010 р., із загальної площі сільськогосподарських угідь 41596,4 тис. га частка землі, що знаходилася у власності та користуванні сільськогосподарських підприємств, становила 50,2% (20,9 млн га), а у громадян — 37,7% (15,7 млн га). Причому, якщо в агропідприємствах майже всі угіддя (98,6%) використовуються згідно з цільовим призначенням, то земельні ділянки, що перебувають у власності та використанні громадян, мають більш широкий цільовий спектр, а до того ж для потреб товарного виробництва використовується менше 60% (9214 тис. га). Водночас, із урахуванням земельних ділянок для ведення особистого селянського (підсобного) господарства (3519,2 тис. га), а також колективних та індивідуальних садів (183,2) та городів (193,7), сінокосів і випасів для худоби (1200,9 тис. га), що беруться до уваги при оцінці валової продукції, їх площа становить 14,8 млн га (в межах 70% земель суспільного сектору виробництва).

Розрахунки продуктивності свідчать, що на 1 га сільськогосподарських угідь у секторі господарств населення, порівняно з агропідприємствами, валової продукції в 2009 р. вироблялося в 1,7 раза більше (3613 грн), у тому числі в

рослинництві — майже в 1,6 (2120 грн), тваринництві — 1,9 раза більше (1493 грн). Вищу продуктивність угідь у господарствах населення можна пояснити більш високим рівнем затрат праці, особливо ручної, дотриманням агротехнічних строків виконання посівних, просяпних і збиральних робіт, використанням органічних добрив, а в тваринництві — значно переважаючим ступенем забезпечення худобою і птицею в розрахунку на 1 га [11].

Для отримання вагоміших аргументів на користь вищої ефективності індивідуального сектору виробництва, проведено групування регіонів України за показником продуктивності сільськогосподарських угідь у господарствах населення. Результати дослідження було об'єднано у 3 групи: I — висока продуктивність (більше 400 тис. грн на 100 га сільськогосподарських угідь). До неї увійшли 12 регіонів — АР Крим, Вінницька, Донецька, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька області. Найвища продуктивність спостерігається у Черкаській області і становить 610,7 тис. грн; II — середня продуктивність (від 300 до 400 тис. грн) — до неї увійшло 6 регіонів — Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Кіровоградська, Сумська, Тернопільська області, які мають найкращі ґрунтово-кліматичні умови для вирощування сільськогосподарської продукції; III — низька продуктивність (до 300 тис. грн) — вона включає 7 регіонів — Запорізьку, Луганську, Миколаївську, Одеську, Харківську, Херсонську, Чернігівську області. Характеризується складними агрокліматичними умовами, наявністю ґрунтового покриву, який потребує постійного зволоження, тобто використання гідромеліоративних систем, які не завжди можуть дати можливість збудувати господарства населення. Найнижча продуктивність (майже удвічі менша, ніж у середньому по Україні) спостерігається у Луганській обл. — 187,1 тис. грн.

Отже, з кожним роком продуктивність сільськогосподарських угідь, що використовуються в господарствах населення, як у середньому по Україні, так і у більшості областей підвищується і це дає змогу зробити висновок: унаслідок надмірного забезпечення робочою силою, яка не знаходить застосування в агропідприємствах, відбувається раціональніше використання земель, а також застосування системи сівозмін, які сприяють підвищенню врожайності на 30—40% і більш раціональному використанню зайнятої робочої сили.

Приклад провідного сільськогосподарського штату США — Айова, де розвиток альтернативних сівозмін виявив найефективніші з них: кукурудза — соя та кукурудза — кукурудза (пше-

ниця) — овес — сіно. При застосуванні таких сівозмін урожайність є практично однаковою. Ці системи забезпечують зниження витрат на виробництво й екологічну чистоту аграрної продукції. Нині кукурудза і соя — провідні культури в галузі рослинництва. Отже, проблема сівозмін, що унеможливають використання агрохімікатів і сприяють вирощуванню екологічно чистої продукції з точки зору розвитку фермерських господарств, має фундаментальне значення. Оскільки всі засоби виробництва в рослинництві призначені для обслуговування та обробітку землі й реалізують свою ефективність лише через її раціональне використання, то збереження продуктивних сил цього природного чинника, формою, яка забезпечує безстрокове використання землі, і є кращим повсюдне застосування раціональних сівозмін. Усі інновації в сільському господарстві починаються з них і ними завершуються. Доповнення до фермерських біллів, які приймалися після 1990 р., розраховані, насамперед, на економічне забезпечення використання саме таких сівозмін як основи виробництва фермерських господарств у США [12].

Таким чином, без впровадження інноваційних розробок товаровиробник будь-якої форми власності не зможе стабілізувати ситуацію зі зниженням продуктивності земель, розширити виробництво якісної і безпечної продукції та скласти конкуренцію на внутрішньому та зовнішньому ринках. Часто на ринках агропродовольчої продукції більшу роль відіграють обсяги реалізації продукції якісної та безпечної, отримання якої нині неможливо без впровадження інновацій у процеси її виробництва. У цьому відношенні ОСГ мають певні відмінності щодо розробки та впровадження інноваційних продуктів, розробка та впровадження яких гальмується через низький рівень фінансування, відсутність інноваційного провайдингу. Цю роботу проводять спеціалізовані державні науково-дослідні установи [13].

Водночас, незважаючи на дефіцит коштів і впроваджувальних центрів, ОСГ вишукують можливості щодо придбання нових сортів рослин, залучають нові плодови і ягідні культури та виноградники, тобто запроваджують так звані продукти інновації. Ефективним інструментом підвищення врожайності також є використання сучасних засобів боротьби з хворобами культур та шкідниками, тобто запровадження органіційних інновацій.

Однією з важливих інноваційних розробок є нульовий обробіток ґрунту, а також біологічна фіксація азоту і зменшення потреби у хімічних добривах, якої можна досягти шляхом вирощування бобових культур. В Аргентині та Бразилії, наприклад, нульовий обробіток ґрунту викорис-

товують майже на 40 млн га (майже 43% орних земель), у США — на 25 млн га, в Австралії — близько 15 млн га. Такий досвід є особливо корисним для селянських господарств і його можна адаптувати до вітчизняних умов, оскільки це є однією з процесових інновацій [14].

Щодо тваринництва, то протягом 1990—2009 рр. виробництво м'яса (у забійній вазі) зменшилось удвічі, в т.ч. сільськогосподарськими підприємствами — утричі, виробництво молока зменшилось удвічі, в т.ч. агропідприємствами — у 8 разів. Станом на 1 січня 2011 р. порівняно з початком 2010 р. в усіх категоріях господарств поголів'я корів зменшилося на 4,2%, у т.ч. сільськогосподарських підприємствах — на 3,2%, у господарствах населення — на 4,5%. Отже, в подальшому слід забезпечити істотне збільшення поголів'я та підвищення продуктивності молочного стада на основі активізації селекційно-племінної роботи в спеціалізованих підприємствах та нарощування повноцінної кормової бази. До речі, постановою КМ України від 17.03.2011 р. передбачається доплата для фізичних осіб за утримання корови в межах 1000—1200 грн, а також за відгодівлю молодняку ВРХ — 500—600 грн [15].

Останнім часом відбувається нарощування виробництва молока, меду та вовни в господарствах населення. Валовий збір зернових і зернобобових культур у цих господарствах використовується переважно на кормові цілі, тобто для відгодовування ВРХ, свиней.

Одним із видів організаційних інновацій є створення на території одного населеного пункту приймального пункту, укомплектованого цистерною з холодильною установкою. Стало можливим накопичення сирого молока, яке приймають протягом кількох днів, а потім вивозять спецтранспортом на молокопереробний завод. Це дає змогу активізувати роботу щодо формування кооперативів. В одному із районів Херсонської області створено молочний кооператив, який надає виробникам молока послуги по збиранню, охолодженню, переробці та реалізації продукції [16]. У Польщі, де, з використанням державної підтримки, створені та функціонують молочні кооперативи, держава надає одноразову допомогу для обладнання заготівельного пункту охолоджувачем молока та молоковозом. При цьому Міністерством сільськогосподарства Польщі встановлено об'єм партії молока для одного кооперативу не менше ніж 100 тис. л на рік.

До продуктивних інновацій відносять вирощування високопродуктивного ремонтного поголів'я молодняку худоби в селянських господарствах, який потім реалізується господарствам населення для підвищення продуктивності присадибного тваринництва.

Подолання кризових явищ в економіці АПК супроводжуватиметься нарощуванням виробництва агропродукції, передусім, у великих і середніх аграрних формуваннях різних форм власності. Це призведе до зменшення ролі господарств населення у вирішенні проблеми забезпечення населення продуктами харчування вітчизняного виробництва.

Водночас, господарства населення і надалі відіграватимуть важливу роль у виробництві продукції трудомістких культур — овочевих і плодово-ягідних та картоплі. Саме на забезпечення збільшення виробництва продукції цих культур мають бути спрямовані зусилля державних, кооперативних і комерційних структур. З цим пов'язано вирішення проблем забезпечення селянських господарств високоякісним насіннєвим матеріалом, надання пільгового кредитування, забезпечення дотримання паритетності цін на промислову та аграрну продукцію, розширення випуску засобів малої механізації, створення сприятливих умов для реалізації вищої продукції тощо.

ОСГ треба розглядати не як альтернативу великим підприємствам, а як взаємодоповнюючу ланку, що сприяє збільшенню виробництва агропродукції та підвищенню реальних доходів сільського населення.

Великі аграрні формування покликані забезпечити потреби держави в зерні, особливо в продовольчому, у комплексі з продукцією технічних культур, а ОСГ — у картоплі, в комплексі з продукцією овочевих і плодово-ягідних культур.

ОСГ в умовах кризи залишаються стабілізуючою формою господарювання, яка компенсує зниження виробництва продукції в цілому, а особливо в тваринництві. Останнім часом з діяльністю особистих господарств значною мірою пов'язані продовольча безпека суспільства, життєва стабільність і грошові доходи сільського населення.

Ще М. Туган-Барановський зазначав, що дрібне селянське господарство ведеться заради існування самого виробника, а велике капіталістичне — заради прибутку й ренти. Селянин не перестав вести господарство навіть тоді, коли воно не дає йому нічого, крім звичайної заробітної плати. Водночас, якби в капіталістичному господарстві доходи покривали лише заробітну плату, то воно не функціонувало б зовсім. Крім того, дрібне селянське господарство значно менше залежить від коливання ринкових цін на агропродукцію порівняно з капіталістичними. Зниження на неї цін розорує останнє, але переноситься дрібним хліборобом легко тому, що він значну й навіть більшу частину своєї продукції споживає у власному господарстві [17]. І саме в цьому проявляється стабільність і життєстійкість цих господарств.

Лишки продукції, виробленої у господарствах населення, реалізуються їх членами на стихійних ринках за роздрібними цінами нижчими, ніж ціни на організованому ринку. Так, у 2009 р. господарствами населення на ринку було продано майже 20% усього обсягу використаних овочів і баштанних, картоплі — майже 19, зернових і зернобобових — близько 18, молока та молокопродуктів — 11, м'яса та м'ясопродуктів — трохи більше 7%.

Ще одним каналом реалізації є продаж посередникам чи організованим закупівельниками продукції, які регулярно навідується до сіл. Це привабливо для жителів малих, переважно віддалених поселень, з мало розвинутою транспортною інфраструктурою, оскільки для продажу тут виробляється невелика кількість продукції селянами переважно похилого віку.

Також незначна кількість господарств населення продає лишки у магазин, заготконтору чи безпосередньо переробному підприємству.

Створення нових організаційно-правових структур на базі ОСГ сприятиме істотному поліпшенню умов виробництва та організації збуту своєї продукції. Оскільки члени цих господарств не взмозі самостійно сформувати достатньо великі партії продукції для продажу, то цим користуються посередницькі структури, які фактично монополізують продуктові ринки країни. Тому первинні виробники агропродукції отримують лише до 30—40% виручки кінцевої (роздрібною) ціни на вироблену ними продукцію, водночас у інших країнах з розвиненим сільським господарством на їх долю припадає до 50—70 і більше відсотків.

З боку державних і місцевих органів влади відсутня дієва підтримка збуту агропродукції господарствами населення. Існують певні перешкоди на законодавчому рівні стосовно збуту вирощеної продукції переробним підприємствам, зокрема не унормована відповідальність цих підприємств за несвоєчасну виплату дотацій за реалізацію великогазової худоби.

В умовах членства України в СОТ загострилась проблема реалізації молока; це стосується насамперед його якості, а саме бактеріальної забрудненості. Це створює проблеми молокозаводам і тому закупівельні ціни на молоко від населення встановлюються як на технічну сировину.

Фермери країн ЄС реалізують на внутрішніх і зовнішніх ринках більше 60% виробленої ними товарної продукції через свої кооперативи, у скандинавських країнах цей показник становить 80, Японії, Китаї, Південній Кореї — до 90%. Європейські кооперативи забезпечують до половини виробництва продукції харчової промисловості і комбікормів, і стільки ж, — постачання своєю членам засобів виробництва. Фермерська кооперація у США охоплює 86% переробки та реалізації молокопродуктів, 80% сільського електропостачання, 51% виробництва цукру, 44 і 45% постачання відповідно пального і мінеральних добрив. Кооперативними є 40% оптових ринків худоби, 25% інформаційного забезпечення і т.д. Через кооперативні об'єднання найдрібніші фермери виходять без посередників на кінцевого споживача і одержують найвищу ціну від продажу своєї продукції у складі великої товарної партії, сформованої всіма членами кооперативу.

Результати дослідження дають змогу привернути увагу до таких каналів і форм реалізації продукції, виробленої у господарствах населення, а саме через: *сільськогосподарські підприємства* — за умови виробництва ними аналогічної продукції; при умові надання великим підприємствам, сіл закупають у господарствах населення сільгосппродукцію, пільг з оплати місцевих зборів, а також надання дотацій і надбавок до цін на продукцію дрібних господарств; упровадження системи фінансової й товарної підтримки ОСГ, що включала б у себе не лише оплату придбаного молока й м'яса, а й мала стимулюючі виплати за якість продукції, за певний обсяг поставленого на сільськогосподарське підприємство молока й м'яса; *через переробні підприємства* — необхідним є створення у сільських населених пунктах мережі молокозбиральних пунктів, контрольних пунктів і забійних цехів як на основі нового будівництва, так і з використанням наявних виробничих приміщень; *споживчу кооперацію* — необхідним є її відновлення та подальший розвиток шляхом організації для сільських жителів-продавців худоби зустрічної торгівлі на пільгових умовах — засобами малої механізації, інвентарем, комбікормами, а також через місцеві кредитні кооперативи фінансово підтримувати об'єднання дрібних виробників аграрної продукції.

Висновки

Особисті селянські господарства (ОСГ) мають свої особливості щодо впровадження інноваційних продуктів, які гальмуються через відсутність фінансових ресурсів у сільськогосподарських підприємств, які виступа-

ють їх основними інноваційними донорами.

ОСГ запроваджують: продуктові інновації — висівають нові високопродуктивні сорти культур, висаджують нові сорти плодкових і ягідних культур та виноградників; організа-

ційні інновації — використовують сучасні засоби боротьби з хворобами сільськогосподарських культур та шкідниками тощо. Треба забезпечити надання на пільгових умовах насінневих ресурсів ОСГ для відродження продуктивних сіножатей та пасовищ, а також реалізацію населенню мінеральних добрив за пільговими цінами. Необхідно впроваджувати інновації в біологічний чинник, які забезпечують підвищення родючості ґрунту, врожайності культур і продуктивності тварин.

Інноваційний розвиток галузі тваринництва ОСГ підтримуватиметься можливістю ку-

півлі високопродуктивного молодняка, реорганізацією кормової бази галузі на основі залуження громадських малопродуктивних земель для розширення площ сіножатей та пасовищ для випасання худоби.

Позитивним є досвід країн ЄС щодо стимулювання інноваційної діяльності, наприклад, у Португалії, Італії, Іспанії — через податкові пільги, за допомогою яких стимулюються всі підприємства, пов'язані з розробкою та впровадженням інновацій; у Фінляндії, Швеції та Німеччині — субсидії й кредити за зниженими відсотковими ставками.

Бібліографія

1. Куліш М.Ю. Проблеми розвитку особистих селянських господарств/М.Ю. Куліш//Економіка АПК. — 2004. — № 7. — С. 144—146.
2. Макаренко П.М. Концептуальні засади системного інноваційного оновлення сільськогосподарського виробництва/П.М. Макаренко, Н.К. Васильєва//Агросвіт. — 2008. — № 1. — С. 17—20.
3. Мельник С.І. Формування і розвиток інноваційного підприємництва в Україні/С.І. Мельник//Вісн. Хмельниц. нац. ун-ту. — 2009. — Т. 1. — № 6. — С. 32—38.
4. Олійник Т. Тенденції, фактори та перспективи розвитку господарств різних категорій в аграрному секторі економіки України/Т. Олійник//Економіка України. — 2007. — № 7. — С. 56—64.
5. Онищенко О.О. Ефективність господарств населення/О.О. Онищенко//Економіка України. — 2003. — № 1. — С. 60—69; Онищенко О.О. Господарства населення: підсумкові оцінки, прогнози/О.О. Онищенко//Економіка України. — 2003. — № 3. — С. 59—68; Онищенко О.О. Особисті селянські господарства у пореформеному розвитку аграрного сектору/О.О. Онищенко//Економіка України. — 2003. — № 6. — С. 57—69.
6. Шпичак О.М. Ефективність виробництва продукції свинарства в господарствах різних форм господарювання/О.М. Шпичак, І.В. Свиноус//Вісн. аграр. науки. — 1996. — № 1. — С. 8—15.
7. Юрчишин В.В. Господарства населення: проблеми майбутнього/В.В. Юрчишин//Економіка України. — 2003. — № 9. — С. 67—72.
8. Schumpeter Josef Alois. Business Cycles: F Theoretical, Historical & Statistic Analysis of the Capitalist Process. — N.Y. — L., 1939. — P. 62.
9. Інструкція щодо заповнення форми державного статистичного спостереження № 1 — інновація «Обстеження інноваційної діяльності промислового підприємства». Затверджено наказом Держкомстату від 01.10.2008 р., № 361. — К.: Держкомстат України, 2008. — С. 1—5.
10. Інструкція щодо заповнення форми державного статистичного спостереження № 1 — інновація «Обстеження інноваційної діяльності промислового підприємства». Затверджено наказом Держкомстату від 01.10.2008 р., № 361. — К.: Держкомстат України, 2008. — С. 9.
11. Крисанов Д.Ф., Удова Л.О. Концентрація товарного виробництва у господарствах населення: проблеми і перспективи/Д.Ф. Крисанов, Л.О. Удова//АгроСвіт. — 2008. — № 4. — С. 9—19.
12. Sustainable Agriculture Research and Education in the Field/Board on Agriculture. — Washington: National Academy Press, 1991. — 426 p.
13. Володін С.А. Інноваційний розвиток аграрної науки: [Моногр.]. — К.: МАУП, 2006. — 400 с.
14. Родионова І.А. Инновационный путь развития аграрной экономики/И.А. Родионова//Инновации. — 2010. — № 09 (143). — С. 70—73.
15. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження розмірів виплат для надання державної підтримки галузі тваринництва на 2011 рік» //Урядовий кур'єр від 17.03.2011. — № 48.
16. Французы в Херсонской области создали молочный кооператив. — Режим доступу: <http://www.silrada.com.ua/show/eventr/32354>.
17. Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний/М. Туган-Барановський. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 186.